

Muslimska begravnings seder och begravningsceremonier

Simon Sorgenfrei

**Muslimska
begravnings seder och
begravningsceremonier**

Simon Sorgenfrei

Myndigheten för
stöd till trossamfund

Föreliggande publikation är utgiven av Myndigheten för stöd till trossamfund (SST). Myndighetens uppdrag är att främja dialogen mellan stat och trossamfund samt att bidra med kunskap om religion och samfundsliv i Sverige. Myndigheten ansvarar också för att fördela ekonomiska bidrag och andra former av stödinsatser till trossamfunden. Syftet med stödet är att skapa förutsättningar för trossamfunden att bedriva en aktiv och långsiktigt inriktad religiös verksamhet i form av gudstjänst, själavård, undervisning och omsorg.

Muslimska begravningsseder och begravningsceremonier

Simon Sorgenfrei

Myndigheten för stöd till trossamfund (SST), Box 14038, 167 14 Bromma

Tel: 08-453 68 70, info@myndighetenst.se, www.myndighetenst.se

Språkgranskning: Olle Stockman

Form: Helena Wikström, HewiDesign

ISBN: 978-91-983453-6-0

Innehållsförteckning

Inledning	5
Islam i Sverige	6
Islams olika inriktningar	7
Gravarnas betydelser	8
Begravningsverksamheten i Sverige	9
Lagar och regler	9
Förutsättningar för muslimsk begravning i Sverige	11
Muslimska begravningsskick	12
Begravning i muslimsk teologi	12
Dödsögonblicket	12
Begravning helst inom två dygn	13
Begravningsceremonin	14
En begravning i Karlstad	16
Kista eller inte kista?	18
Blandade par	19
Minnesstund och kollektivt sörjande	19
Gravstenar och gravvårdar	20
Muslimsk mångfald	24
Entreprenörernas perspektiv	25
Fonus och Fenix	25
Muslimska begravningsbyråer	25
Kulturella muslimer	26
Församlingsperspektiv	29
Kommunkontakter och tvagningsrum	29
När man inte kan tvaga	30
När det blir problem	31
Bristen på begravningsplatser i Skåne	31
Bristen på tvagningsrum i Umeå	34
Varför blir det fel?	36
Reflektioner	37
Sorgebearbetning	37
Identitet och ankarplats	37
Plats för förhandling	40
Kommun-, entreprenör och förvaltningsperspektiv	41
Referenser	43
Publicerat material	43
Opublicerat material	44
Bildförteckning	46

Ill. 1. Gravar på Ruds kyrkogård, Karlstad. Foto: Simon Sorgenfrei

Inledning

Islamforskare påpekar ofta att islam kan praktiseras på många olika sätt och att religionen färgas av den kontext den utövas i. Ett besök på någon av de muslimska begravningsplatserna i Sverige kan illustrera detta. Om man exempelvis går i nordöstlig riktning genom den natursköna begravningsplatsen på Rud utanför Karlstad kommer man efter en stund till gravkvarter 20. På vägen dit har man promenerat långs med gravstenarna men nu vänder de sig plötsligt 45 grader och kastar långa skuggor i eftermiddagssolen. Här börjar den muslimska begravningsplatsen och gravarna är därför orienterade så att kropparna ligger med höger sida vänd mot Mecka.

Det är inte bara riktningen på gravarna som skiljer dem åt från de övriga gravarna på kyrkogården, utan också den mångfald av gravkulturer som finns på de muslimska kvarteren. De första muslimerna begravdes här 1989. Idag finns tre kvarter avsatta för muslimer och medan man går långs med gångarna noterar man hur olika muslimska kulturer finns representerade genom olika gravskick. Här finns enkla omärkta stenar som skulle passera obemärkta förbi i gräset om det inte vore för kyrkogårdsförvaltningens små skyltar som märker ut gravarna, men här finns också monumentliknande gravdekorationer i svart marmor, med inskriptioner och planteringar. Och däremellan grönmålade, eller omålade, plankor med enkel text och enkla stenar med den avlidnes namn, födelseår och dödsår. Flera olika språk finns också representerade, i namn och inskriptioner, i böner och per-

sonliga hälsningar. Många av gravstenarna ser också ut som dem man passerar på vägen från parkeringen – begravningsentreprenörernas standardsortiment – och många är dekorerade med vita duvor och små änglar. Bredvid blomplanteringarna framför stenarna står de typiska svarta ljuslyktorna (se ill. 1). Det är vad vi kanske kan kalla ett typiskt svenskt gravskick, som ser likadant ut på kristna som på muslimska gravkvarter.

Det tycks också som att gravskicket förändrats över tid, eller i alla fall som att mångfalden ökat över tid. Det är inte så konstigt då antalet muslimer ökat i Sverige under senare decennier, och de har dessutom sina rötter i olika kulturer. Allt fler är också födda och uppvuxna i Sverige, och bland Sveriges muslimer finns några som tar traditionella teologiska riktlinjer på stort allvar medan andra låter eget tycke och smak vara rådande också i religiösa frågor. Många svenskar med muslimsk kulturbakgrund är också sekulariserade eller ointresserade av religion.

Den här skriften ska behandla muslimska begravningskick i Sverige och presentera såväl svenska juridiska som muslimska teologiska föreskrifter rörande död och begravning, men också diskutera något av den mångfald som finns inom ramarna för vad som här kallas muslimska begravningspraktiker. Texten bygger på material insamlat under 2020. Dels bygger texten på publicerat material, i form av exempelvis forskningslitteratur, informationsfoldrar, eller juridiska dokument – dels på intervjuer och samtal med såväl tjänstemän från några av Sveriges kommuner, regioner och kyrkogårdsförvaltningar, företrädare för Svenska kyrkan, olika muslimska församlingar och föreningar, liksom med enskilda personer.

Islam i Sverige

Islam är sedan decennier Sveriges näst största religion. Exakt hur många svenskar som identifierar sig som muslimer vet vi inte, men uppskattningar gör gällande att det skulle kunna röra sig om så många som 9% av befolkningen.¹ Många av dessa tycks dock vara mer eller mindre sekulariserade, i betydelsen att de inte är medlemmar i någon församling, regelbundet besöker någon moské eller alls praktiserar religion. *Muslim* tycks därför främst vara en etnisk beteckning för många svenskar, en identitetsmarkör som handlar om den egna eller om föräldrarnas (eller en förälders) härkomst eller kultur. För dem, liksom för de flesta andra som bor i Sverige, blir religiösa riter och föreställningar något som huvudsakligen aktiveras under speciella eller avgörande tillfällen i livet. När barn föds, när äktenskap ingås, vid vissa högtider och vid dödsfall och begravningar. Vid sådana tillfällen

1. Detta är en hög skattning av PEW 2017, se Sorgenfrei 2018 och Willander & Stockman 2020 för diskussioner om antalet muslimer i Sverige.

tillhandahåller religionerna riter och ceremonier som kan hjälpa till att hantera såväl osäkerhet som glädje och sorg i gemenskap med andra. Denna skrift ska behandla just sådana riter och ceremonier, och mer specifikt om sådana som kringgärdar död och begravning inom muslimsk tradition.

Islams olika inriktningar

Som de flesta idag känner till kan islam delas in i olika inriktningar. De stora traditionerna är sunnitisk och shiitisk islam. Men även dessa kan delas in i underkategorier där olikheter finns mellan olika teologiska och juridiska skolbildningar.² Det finns också små minoritetsgrupper som på grund av teologiska ståndpunkter ifrågasätts av majoriteten av världens sunni- och shiamuslimer. Ett exempel är den så kallade ahmadiyyarörelsen som också finns etablerad i Sverige.³ Sunni- och shiamuslimer begravs på samma områden och i samma gravkvarter i Sverige och ofta anlitar både sunni- och shiamuslimer samma begravningsentreprenörer, har likartade gravstenar och andra dekorationer. Däremot har ahmadiyyamuslimer sina egna gravkvarter och kan också, som exempelvis i Malmö, själva vara huvudmän för dessa kvarter.⁴

I stora drag är de teologiska och rituella föreställningarna och praktikerna de samma mellan de olika islamiska traditionerna och interna variationer och individuella önskemål visar ofta på större olikheter än mellan teologiska ideal inom de olika traditionerna. Begravningsentreprenörer, personal på kyrkogårdsförvaltningen eller andra som arbetar med muslimsk begravning gör därför bättre i att vara lyhörda för individuella önskemål än att allt för mycket orientera sig utifrån teologisk litteratur.

2. Se vidare Sorgenfrei 2018: 25–26.

3. Sorgenfrei 2018: 88–102.

4. Intervju med Claes Östberg, 16 oktober 2020.

Gravarnas betydelser

I Karlstad finns alltså muslimska gravar från 1989 och framåt. Men de första muslimerna i modern tid att begravas i Sverige etablerade sig här redan på 1940-talet. År 1949 grundades landets första muslimska församling, vilken fick namnet Turk-Islam föreningen i Sverige för religion och kultur. Redan på föreningens första möte beslutades att de skulle försöka få loss mark till en begravningsplats och snart fick de också ett gravkvarter på Skogskyrkogården i Stockholm, längs med muren mot Skarpnäcks koloniområde.⁵

Det är intressant att frågan om begravningsplats tidigt blev så aktuell för gruppen. Död och begravning är svåra ämnen för oss alla, men det är nog så att inte minst själva platsen för den egna graven är laddad med en starkare ambivalens för den som migrerat. Varken det att flytta eller var man ska stanna är enkla beslut – det är det heller inte att besluta var man ska vila efter döden. Många migranter vill att deras kvarlevor ska återföras till hemlandet, till hemjorden. För andra är det viktigare att begravas där de tror sig veta att barn och barnbarn kommer att leva kvar. Därigenom blir de muslimska gravarna – men också de mandeiska, drusiska eller hinduiska – också markörer för att olika minoritetsgrupper slagit rot i landet. Gravarna blir till ankarplatser som binder inte bara den döde, utan även kommande generationer till det nya landet. För många migranter bidrar gravarna till att skapa en känsla av tillhörighet samtidigt med den egna minoritetsgruppen *och* med det nya landet. Det är hit efterlevande ska gå för att vårda de dödas gravar, snarare än i det gamla hemlandet.

Ill. 2. Gravår på Skogskyrkogårdens muslimska kvarter. Foto: Simon Sorgenfrei

5. Sorgenfrei 2020a.

Begravningsverksamheten i Sverige

Lagar och regler

Idag är inte islam och muslimer längre en ny företeelse i Sverige och dessutom har även en rad andra religiösa minoriteter etablerat sig i landet under senare decennier. Det innebär att det finns långt många fler förhållningssätt till död och begravning än tidigare att ta hänsyn till.⁶ Begravningspraktiker i Sverige regleras av *begravningslagen* och *begravningsförordningen* och i dessa fastställs att Svenska kyrkans församlingar och samfälligheter (pastorat) – eller i särskilda fall kommunen⁷ – ska anordna och hålla med begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett förvaltningsområde eller en kommun. Alla inte bara har rätt, utan måste gravsättas eller få sin aska spridd under reglerade former. Huvudmannen för begravningsverksamheten ska även tillhandahålla särskilda gravplatser för dem som inte tillhör något kristet trossamfund inom det egna förvaltningsområdet eller inom ett närbeläget förvaltningsområde. Det innebär att även begravningsplatser som inte är viktiga för dem som på ett eller annat sätt är knutna till Svenska kyrkan vanligtvis ligger på eller i direkt anslutning till kyrkans mark och det åligger församlingarna att ”på ett så trosneutralt sätt som möjligt bedriva begravningsverksamhet i enlighet med lagstiftningen samt på ett respektfullt sätt möta andra trosuppfattningar och livsåskådningar.”⁸ Ett trossamfund eller stiftelser kan också ansöka och få tillstånd av Länsstyrelsen att få anlägga en enskild begravningsplats.

Innan själva begravningsproceduren kan påbörjas måste dödsbevis och intyg om dödsorsaken utfärdas av läkare och lämnas till Skatteverket. Skatteverket har sedan att utfärda ett intyg om att stoftet efter den avlidne får gravsättas eller kremeras. Som vi ska se nedan kan detta ta lite tid, vilket ibland kan gå på tvärs med förväntningar många muslimer har på att begravningen ska ske kort efter dödsfallet.

Lagen föreskriver också att stoftet efter en avliden person kremeras eller gravsätts så snart som möjligt efter dödstillfället. Enligt muslimsk tradition ska kroppen inte kremeras och dessutom helst begravas skyndsamt – helst inom ett dygn eller två. Traditionellt har man heller inte praktiserat kistbegravning. I Sverige är det upp till varje kommun eller kyrkogårdsförvaltning att avgöra om begravning utan kista kan ske, och huvudsakligen är det en fråga om arbetsmiljö. Dessa frågor ska vi återkomma till. Den längsta tillåtna tiden

6. Se exempelvis Larsson, Sorgenfrei & Stockman 2017.

7. Detta gäller endast Stockholms och Tranås kommun.

8. Grönwall et. al. 2016: 3.

mellan dödsfall och kremering eller gravsättning är enligt svensk lag en månad.

Alla måste alltså gravsättas och det är först och främst anhöriga som har skyldighet att se till att så sker, även om begravningslagen inte pekar ut vem som ska ordna med begravningen. Om ingen anhörig finns som kan ta detta ansvar tillfaller det kommunen där den avlidne är skriven. Oavsett vem som ordnar begravningen bör den avlidnes önskemål rörande kremering och gravsättning så långt möjligt beaktas. Om dödsboet saknar ekonomiska tillgångar att bekosta begravningen finns bidrag från kommunen och socialkontoren i landets kommuner kan upplysa om vad som gäller på specifika orter.⁹ Alla som är folkbokförda i Sverige och betalar skatt betalar också begravningsavgift via skattsedeln och denna ska enligt begravningslagens nionde kapitel § 6 utan vidare kostnader garantera:

- gravplats eller motsvarande på allmän begravningsplats under en tid av 25 år,
- gravsättning inklusive gravöppning, återfyllning och iordningställande av öppnad grav,
- transporter från det att huvudmannen övertagit ansvaret för stoftet till dess att gravsättning har skett, med undantag av transport för gravsättning utanför huvudmannens område, om inte transporten beror på ett avtal om tillhandahållande av särskilda gravplatser,
- kremering,
- lokal för förvaring och visning av stoftet, samt
- lokal för begravningsceremoni utan religiösa symboler.

Begravningsavgiften täcker alltså inte kostnader för exempelvis tvagning och svepning av kroppen efter dödstillfället – vilket är ceremonier många muslimer vill ha – eller kostnaden för kista och vissa transporter, som exempelvis den som sker från bårhus till huvudmannens lokaler. Inte heller täcker den andra ceremonier som kan omgärda en begravning, som exempelvis en minnesstund, gravsten och gravdekorationer eller gravskötsel.¹⁰

Förutsättningar för muslimsk begravning i Sverige

Muslimer har alltså samma rätt som andra till begravning enligt sin egen tradition, med undantag för att alla kommuner eller enskilda begravningsplatser av arbetsmiljöskäl inte tillåter begravning utan kista.

Som vi ska se i avsnittet *När det blir problem*, har det historiskt ibland funnit oklarheter

9. Grönwall et al. 2020: 5.

10. Grönwall et al. 2020: 8.

kring hur och var muslimska begravningar ska ske och det kan än idag finnas problem och utmaningar kring hanteringen av kroppar inför muslimska begravningar. Men generellt har såväl Svenska kyrkan som begravningsentreprenörer idag god kunskap om de önskemål och förväntningar muslimer kan ha inför begravningar, och vanligen kan såväl entreprenörer, som sjukhus och inte minst muslimska församlingar vara behjälpliga även med faciliteter eller i alla fall kontakter rörande tvagning och svepning för de som önskar dessa ceremonier innan gravsättningen.

Muslimska begravningsskick

Begravning i muslimsk teologi

Islam är världens näst största religion och hur religionen praktiseras skiljer sig åt i både tid och rum. Det innebär att muslimer utvecklat olika traditioner även i samband med död och begravning.

Islam växte ursprungligen fram i en miljö där judiska, kristna, zoroastriska och inhemska arabiska religioner redan var etablerade och delar också många inslag och föreställningar med dessa. Men under den process som ledde till att islam utvecklades till en egen religion utvecklades också traditioner som på olika sätt syftade till att markera särart gentemot de övriga och äldre religionerna. Exempelvis gör muslimsk tradition gällande att man ursprungligen bad i riktning mot Jerusalem, på samma sätt som judar, men att böneriktningen ändrades till Mecka år 624. På ett liknande sätt utvecklades särskiljande begravningspraktiker och det tog tid innan en tydlig och normerande muslimsk tradition tog form bland de första muslimerna och deras efterlevande.¹¹

Dessa normer tog form inom ramarna för de teologiska och religiöst juridiska traditioner som växte fram under 700- och 800-talen och regelverket gällande begravning fick sin egen genre, så kallade *jana'iz*. Centrala inslag i denna litteratur har levt vidare inom normativ islamisk teologi och många muslimer känner igen sig i dessa normer än idag, även om de inte efterlever dem. Vad som ska redogöras för nedan är en sådan teologisk-juridisk idealframställning av hur en muslimsk begravning kan ske, men det är alltså viktigt att vara medveten om att stora variationer förekommer.

Dödsögonblicket

Enligt en muslimsk uppfattning inträffar döden i det ögonblick själen lämnar kroppen och alla kroppsliga funktioner upphör. De närvarande sluter då den avlidnas ögon och mun och reciterar en rad ur Koranen (2:156): ”Vi tillhör Gud och till Honom återvänder vi”. Kroppen skyls av ett tyg, men de som vill ta ett sista farväl kan lyfta bort tyget från ansiktet. I islamisk teologisk tradition har man ofta förespråkats en kontrollerad sorg över de avlidna. I skriften *När livet tar slut. Död och begravning i islam* (2019) som delas ut bland annat på moskén på Södermalm i Stockholm, kan man läsa: ”Att sörja en bortgången närstående är normalt och att gråta över den döde är självfallet tillåtet i islam. Att högljutt vråla ut sin

11. Leor 2007.

sorg, slå sig själv eller riva sönder sina kläder betraktas dock som en överdrift och ska inte praktiseras.”¹²

Som så ofta formuleras sådana direktiv just på grund av att det inom folklig kultur är relativt vanligt med just starka känsloutlevelser i samband med sorg. I informationsfoldern kan vi också läsa att information om dödsfallet så snart som möjligt ska spridas till anhöriga och vänner och att alla uppmanas be om Guds barmhärtighet för den avlidna. Enligt traditionen bör man då påminna sig om den avlidnas goda sidor, och undvika att tala om hans eller hennes sämre sidor.

ILL. 3. Foldern *När livet tar slut. Död och begravning i islam* som delas ut bland annat i moskén på Södermalm i Stockholm.

Begravning helst inom två dygn

Enligt tradition ska förberedelserna inför begravningen påbörjas snarast och kroppen begravas helst inom två dygn efter dödsfallet. Kremering praktiseras inte inom islam och överlag finns föreställningen att kroppen ska begravas så intakt som möjligt, vilket också medför att man helst är restriktiv med obduktion. Före gravsättningen ska kroppen enligt sed tvagas (*ghusl*) och innan så sker avlägsnas smycken och andra föremål. Det är vanligt att tvagningen utförs av medlemmar ur familjen eller någon annan person av samma kön som den avlidne som då tvättar hela kroppen tre gånger från huvudet till fötterna enligt en speciell ordning. Könslarna täcks över med ett tyg och om möjligt höjer man upp överkroppen en aning så att tvättvattnet kan rinna av. Om det behövs kan kroppen tvagas fler gånger, men det ska enligt sed alltid göras ett ojämnt antal gånger – tre, fem eller sju. Inom sunnitisk islam behandlas kroppen med kamferolja eller parfym i samband med tvagningen och på avlidna kvinnor flätas håret i tre flätor på den avlidna. Inom shiitisk tradition följer tre rituella tvagningar efter det att kroppen rengjorts: en med vatten blandat med lotuslöv, en med vatten blandat med kamfer och en med vanligt vatten.¹³

I fall då kroppen är så svårt skadad att vanlig tvagning med vatten är omöjligt, kan de närvarande utföra en så kallad torr tvagning (*tayammum*). Den som tvagar kan då lägga sina händer på marken, eller på något som innehåller jord eller sand, blåsa av händerna och sedan försiktigt stryka över den avlidnes ansikte och händer. I fall då inte heller detta är möjligt – som exempelvis under en pandemi, vilket ska diskuteras nedan – kan det räcka

12. *När livet tar slut*, s. 11.

13. För översiktlig litteratur om muslimska föreställningar kring begravning, se Halevi 2007; Campo 2006.

att strö lite sand eller jord över kroppen.

Efter tvagningen sveps kroppen i vita tygstycken (*kafan*) – för kvinnor fem och för män tre tygstycken – som hålls samman av band vid huvudet, fötterna och runt kroppen. Även detta kan skilja sig mellan sunnitisk och shiitisk tradition. När tvagning och svepning är färdiga förs kroppen till en moské, eller direkt till begravningsplatsen. Graven ska vara djup och bred nog för att skydda kroppen från att ätas av djur eller avge lukt.¹⁴

Begravningsceremonin

Kroppen bärs till graven av muslimska män. I shiamuslimsk tradition brukar kistan höjas och sänkas tre gånger på vägen till graven, för att ”förbereda den döde på den slutgiltiga nedsänkningen i graven.”¹⁵ Enligt vissa muslimska rättsskolor, och av sed och vana, ska kvinnor inte närvara vid begravningen utan får besöka graven efter riten. Som vi ska se är detta något som inte nödvändigtvis efterlevs.

Innan jordfästningen, exempelvis i moskén eller vid graven, ställer de sörjande sig i rader för att be för den avlidna, ledda av en imam eller annan officiant. Bönen genomförs stående och alltså utan de bugningar och prostrationer som utförs exempelvis vid de fem dagliga bönerna.¹⁶ Under bönen står imamen vid den avlidnes huvud om det är en man eller mitt för kroppen om det är en kvinna som ska begravas. Om det är flera som ska begravas samtidigt läggs de avlidna framför böneledaren och om det då är både män och kvinnor som ska begravas läggs männen närmast imamen.¹⁷ Bönen kan bes på lite olika sätt men inleds med att de församlade reciterar *Allahu akbar*, ”Gud är större”.¹⁸ Därefter läses al-Fatiha, vilket är den första suran (kapitlet) i Koranen:

I GUDS, DEN NÄDERIKES, DEN BARMHÄRTIGES NAMN
*Lov och pris tillkommer Gud, världarnas Herre,
den Näderike, den Barmhärtige,
som allsmäktig råder över Domens dag!
Dig tillber vi; Dig anropar vi om hjälp.
Led oss på den raka vägen -
den väg de vandrat som Du har välsignat med Dina gåvor;
inte de som har drabbats av [Din] vrede och inte de som har gått vilse!*

14. *När livet tar slut*, s. 18.

15. Sistani u.å. b.

16. Halevi 2007: 168-177.

17. *När livet tar slut*, s. 16.

18. För en beskrivning av shiitisk ritual, se Sistani u.å. a.

Ill. 4. Koranläsning vid begravning. Foto: Shutterstock

Efter koranrecitationen upprepar man åter igen *Allahu akbar* varefter man läser en bön om frid och välsignelser över profeten Muhammed. Därefter upprepar man ännu en gång *Allahu akbar* och läser därefter en bön över den döde. Slutligen upprepas för sista gången *Allahu akbar*. I vissa fall läses ytterligare en bön för den döde, i andra fall avslutas bönen med att man säger ”Assalamu alaykum wa rahmatullah” (Må Guds fred och barmhärtighet vara med dig).¹⁹

Efter bönen begravs den svepta kroppen. Detta utförs helst av en nära släkting som då reciterar: ”Bismillah, wa’ala sunnati rasullillah” (I Guds namn, i enlighet med profetens tradition). Traditionellt har kroppen också begravts utan kista men i Sverige praktiseras ofta kistbegravning. Kroppen ska läggas på höger sida med ansiktet mot Mecka och med kinden mot jorden. Kroppen eller kistan täcks av plankor och sedan fylls graven igen. Detta kan göras direkt av de församlade eller av personal vid begravningsplatsen. Det är vanligt att de församlade slänger någon handfull jord i graven medan de reciterar sura 20:55: ”Av denna jord har Vi skapat er och till den låter Vi er vända åter och ur den ska Vi än en gång kalla er att stiga fram”. Därefter överöses graven med jord av gravgrävarna och de församlade ber en avslutande bön i vilken man ber för Guds förlåtelse över den avlidnas synder.

Graven förses vanligen med någon form av markörer så att ingen ska gå på den. De kan exempelvis ha formen av gröna plankor med halvmånen och stjärnan på men det kan också vara i form av två stenar, en sockel eller en låg kant i trä, plast eller sten.

19. Uppgift från Abdullah as-Sueidi, 27 oktober 2020.

Efter begravningen kan man dröja kvar en stund och be för den avlidna, samt reflektera över dödens faktum och livet efter detta. Men, står det i *När livet tar slut. Död och begravning i islam*, det är inte brukligt att hålla en minnesstund, en tyst minut, eller lägga blommor på graven. Man brukar också framföra sina kondoleanser till den avlidnas anhöriga, innan man bryter upp. Som exempel på vad som kan sägas ges:

*Till Gud hör det Han har tagit och till Gud hör det Han har gett.
Allting är förutbestämt hos Gud,
ha tålamod och ha hopp om Guds belöning.²⁰*

I shiitisk tradition är det vanligt att begravningsföljet bryter upp medan endast en familjemedlem stannar kvar vid graven tillsammans med exempelvis en imam och läser trosbekännelsen över den döde. Därefter kan man samlas i moskén eller i någon annan lokal för någon form av minnesceremoni.²¹

En begravning i Karlstad

Ovan presenterades en sorts idealtypisk begravning så som den framställts i teologisk litteratur samt i material som delas ut i svenska moskéer. Men i praktiken finns stor variation kring de flesta inslag. Ett exempel på hur en begravning kan ta sig uttryck finner vi i *Nya Wermlands-Tidningen* från den 2 februari 2008. Där rapporterar tidningen med stor inlevelse om Hussain Mustafa Rashids begravning på Ruds kyrkogård. Hussain hade oväntat gått bort, vid 69 års ålder, och texten börjar med att bår bilen med den enkla kistan kommer till begravningsplatsen. Hussain Rashid var en omtyckt person. I irakiska Kurdistan hade han arbetat som lärare och varit engagerad i arbete för mänskliga rättigheter genom Röda Korset. Nu hade många människor samlats för att ta ett sista farväl.

Flera kvinnor står och håller om varandra. Det är de närmast anhöriga kvinnorna: ett av Hussains barn, systrarna och ett par andra som står den avlidne nära. Kvinnor ska enligt seden egentligen inte vara vid graven förrän tre dagar efteråt men eftersom olika muslimer har olika sorters tro närvarar de ändå. Flera av männen går mot bår bilen och bär ut kistan. På håll hör man kvinnorna jämra sig och skrika ut sin sorg. De springer fram emot kistan och höjer armarna mot skyn och skriker: Varför?.

Enligt de närvarande är det en välsignelse att få vara en av kistbärarna och därför turas männen om att bära kistan från bår bilen till den öppnade graven, står det i reportaget. De

20. *När livet tar slut*, s. 19.

21. Uppgift från shiitisk församlingsledare, 29 november 2020.

Ill. 5. Ur *Nya Wermlands-Tidningen*,
2 februari 2008.

som inte får möjlighet sträcker ut sina händer för att i alla fall få röra vid kistan. Runt männen som bär reciterar de ansamlade trosbekännelsen, *laillahaillallah* (Ingen gud, utom Gud). ”Kvinnorna svimmar och skriker om vart annat. De vill gå nära kistan, men får inte, därför skriker de högre och högre ju närmare kistan kommer graven.” När tåget till slut nått fram till den lilla upphöjda gravplatsen ställer de ner kistan så att Hussain Rashids ansikte vänds mot Mecka. Vid gravplatsen ber sedan en imam tillsammans med ett par andra män en bön för den döde och de sörjande kvinnorna tystnar runt omkring. Under bönen håller de församlade sina händer framför sig, med handflatorna vända uppåt, mot himlen.

Efter bönen bärs kistan upp igen för att slutligen sänkas ner i graven. Då lägger sig flera av de församlade kvinnorna på kistan och kysser den och precis när den ska sänkas ner i graven kastar sig Hussain Rashids dotter ner på kistan. Alla syskon hann inte fram till begravningen och hon vill säga adjö för dem alla, berättar tidningen. Flera av de församlade menar att det är synd att kistan inte kommer snabbt i jorden och ber henne flytta på sig, men hon får säga ett sista adjö innan kistan med hennes far sänks ner i graven.

Då uppstår plötsligt en diskussion om lämpligheten med kistbegravning. Flera av de församlade menar nu att det går emot muslimsk tradition och starka röster får igenom att kroppen ska tas ur kistan och läggas direkt i graven. När så skett lägger man sand runt kroppen och under huvudet på den döde och de församlade ber en bön vid fotändan och huvudändan av graven och därefter hålls en flaska utspädd rosenolja över graven.

Nu säger kvinnorna adjö en efter en. När begravningen är över står alla män som burit, tvättat och ordnat med allt, över Hussains grav. Nu har allting släppt även för dem och de gråter. Ingen får nu besöka graven på minst tre dagar.

När ceremonin väl är över lämnar de församlade sakta begravningsplatsen på Rud för att senare samlas igen i en abonnerad lokal där de äter, dricker kaffe och delar med sig av sina minnen av Hussein Mustafa Rashid.²²

22. Amin 2008.

Det målände reportaget i Nya Wermlands-tidningen pekar på flera avvikelser från den idealtypiska beskrivning av en begravning som redogjordes för ovan. Här får kvinnor vara närvarande, och många av dem uttrycker också sin sorg precis på det sätt den teologiska litteraturen menar är olämpligt. Det uppstår också en diskussion kring bruket av kista, medan vissa av de församlade inte tycks ha sett några problem med kistbegravning, ansåg andra att detta gick emot islamisk tradition.

Kista eller inte kista?

Även i foldern *När livet tar slut* framhålls att den avlidne ska begravas utan kista.²³ Men det är inte alltid ett fritt val utan varierar mellan olika kommuner och begravningsplatser. I Malmö, exempelvis, får man begrava utan kista men i närbelägna Limhamn är kista obligatoriskt. Claes Östberg, som arbetar vid Östra kyrkogården i Malmö, förklarar att det är en fråga om säkerhet för personalen då viss jordmån kan medföra att risken för ras blir större om ingen kista stagar upp jorden.²⁴

Claes Östberg möter också andra synpunkter på hur kyrkogårdsförvaltningen ska arbeta och hur gravar ska utformas. Som exempel berättar han att några muslimer opponerat sig mot att det finns kvinnlig personal och kvinnliga gravgrävare på kyrkogården men att detta är protester som inte har hörtsammats av kyrkogårdsförvaltningen. Det är också ovanligt, menar han, med sådana invändningar. Samma personer kan också ha synpunkter på att muslimer begravs i familjegravar vilket de menar går emot muslimsk tradition och teologi. Ett besök på svenska muslimska gravkvarter visar emellertid att sådana familjegravar är ganska populära. Roland Vishkurti, imam vid Islamic Center i Malmö, menar också att ”det är gammaldags att säga att man inte får ha familjegravar i muslimsk tradition. Man kan säga att profeten och hans följeslagare hade en familjegrav inne i moskén [i Medina]”.²⁵ Även i foldern *När livet tar slut* står att flera kroppar kan gravsättas i samma grav.²⁶

I vissa städer och regioner finns det också brist på plats för muslimska gravar, vilket gör frågan om familjegravar mer aktuell. Ett exempel finner vi i Helsingborg. Kyrkogårdsförvaltningen i staden hade en planering som sträckte tio år fram i tiden, men den sprack i och med det ökade flyktningmottagandet 2015 och plötsligt stod de utan plats i det muslimska gravkvarteret. Problemet kunde emellertid lösas genom kontakter som fanns i den interreligiösa samverkansgruppen i Helsingborg. En person som länge har varit engagerad i denna grupp, Samir Chahrour från den shiamuslimska församlingen, lyckades hitta en

23. *När livet tar slut*, s. 18.

24. Intervju med Claes Östberg, 16 oktober 2020.

25. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober 2020.

26. *När livet tar slut*, s. 19.

lösning på problemet. Han kontaktade religiöst lärda från olika muslimska institutioner som kunde ge vägledning i frågan. Genom att gräva extra djupa gravar kunde man begrava familjemedlemmar tillsammans, den ene över den andre. Samir förstod att det kunde upplevas som respektlöst, ”men alla förstod att här fanns ingen som menade något illa.”²⁷ Även i Jönköping begravs muslimska familjemedlemmar på detta sätt, i extra djupa gravar. Där har några imamer opponerat sig mot begravningsskicket som de menar går mot islamisk tradition, medan andra hävdar motsatsen.²⁸

Blandade par

Det finns också par i Sverige där makarna identifierar sig med olika religioner och det kan innebära utmaningar i samband med död och begravning. Vill man begravas tillsammans kan man exempelvis ligga i ett konfessionsneutralt gravkvarter, om inte en av makarna vill låta sig begravas enligt en annan religion än den han eller hon identifierat sig med i livet.

Erik konverterade till islam för snart tjugo år sedan och lever tillsammans med en kvinna som inte har någon stark anknytning till någon religion. I början av deras relation var detta med begravningsplats inte något de diskuterade, men i takt med att de fått barn och att deras föräldrar blivit äldre har tankar om döden blivit mer aktuella, berättar Erik. Medan han säger sig tänka kring döden med tillförsikt och övertygelse om ett liv efter detta, skapar frågan mer ångest hos hans fru. ”Hon tycker att det är jobbigt och nästan stressande att det här livet behöver ta slut,” berättar han, ”min syn är ju att döden inte innebär ett avslut, utan att döden mer innebär en förändring.”

Att de har så olika tankar kring och känslor inför döden har medfört att de inte gärna pratar om hur de vill begravas efter döden. ”Om vi ska begravas tillsammans är ingenting vi har pratat om och ingenting som jag upplever som viktigt för någon av oss,” säger Erik.²⁹ Det finns många religiöst blandade par där makarna, liksom Erik och hans fru, identifierar sig med olika religioner. Hur de generellt ställer sig till begravning, till att separeras efter döden eller begravas tillsammans på konfessionsneutrala begravningsplatser är ett område där vi saknar kunskap och där forskning behövs.

Minnesstund och kollektivt sörjande

I foldern *När livet tar slut* framhålls alltså att minnesstund efter en begravning inte är brukligt. Men det mesta tyder ändå på att det blivit vanligt att anordna sådana. I slutet av Nya Wermlands-tidningens reportage från begravningen på Ruds kyrkogård i Karlstad fram-

27. HBG Stories, nr. 1, 2020.

28. Intervju med Esmir Nukic, 24 oktober 2020.

29. Intervju med Erik, 21 november 2020.

går att den sörjande familjen abonnerat en lokal för att hålla en minnesstund för Hussein Rashid Mustafa. Även om man inte håller en sådan minnesstund i direkt anslutning till begravningen är det vanligt att släkt och vänner besöker och sörjer tillsammans med den avlidnes familj under en sorgeperiod efter själva begravningen. Familj, släkt, grannar och vänner hjälper ofta då också den sörjande familjen med mat och andra praktiska bestyr och deltar i sorgen.

Roland Vishkurti, imam vid Islamic Center i Malmö, berättar hur traditionen i Albanien, där han kommer ifrån, varit. Där tar vänner och grannar till de sörjande under en vecka hand om matlagning och annat så att den avlidnes familj kan ägna sig åt att sörja och ta hand om besökare som kommer i samband med begravningen. I Sverige, fortsätter han, har det blivit vanligare att den sörjande familjen istället abonnerar en restaurang där de själva bjuder släkt och tillresta vänner på mat i samband med begravningen. Tillsammans med andra omkostnader innebär detta att begravningen ofta blir en kostsam affär.³⁰

Anledningarna till att det blir vanligare att anordna minnesceremonier på en abonnerad restaurang kan vara flera. Liksom i andra sammanhang kan vi se hur majoritetskulturens ceremonier och traditioner anammas av minoriteter. En annan faktor som sannolikt spelar in är att man ofta är trångbodd, inte minst i de större städerna, och inte har möjlighet att ha större mottagningar hemma. Det blir då enklare, om än dyrare, att hålla mottagning på en restaurang eller i en hyrd lokal. Slutligen kan man tänka sig att även begravningstreprenörer, speciellt de större firmorna som arrangerar begravningar åt svenskar oavsett trosinriktning, kan ha en inverkan på hur begravningar, gravstenar och minnesceremonier utformas.

Gravstenar och gravvårdar

Som vi såg i inledningen till denna skrift kan muslimers gravar se mycket olika ut i Sverige. De allra flesta har en gravsten och ofta kommer dessa kommer från det standardsortiment som entreprenörerna saluför. Men det är också vanligt att ha en mer individuellt utformad sten. Vissa avlidna har monumentliknande gravvårdar.

Gravdekorationer liksom besök och praktiker vid gravar har länge varit en tvistefråga inom islam och inom olika muslimska traditioner finns olika uppfattningar om vad som är korrekt praktik. Inom den muslimska strömning som kallas sufism har besök och böner vid ”heliga” mäns och kvinnors gravar varit en utbredd folklig praktik. Ofta har sådana traditioner bidragit till att inte bara gravstenar utan även gravmonument tagit form vid populära gravar.³¹

30. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober 2020.

31. Se Sorgenfrei 2016 för en orientering om sufism i Sverige.

Ill. 6. Muslimska gravar med arabisk text. Foto: Wikimedia Commons.

Andra muslimer, inte minst inom fundamentalistiska traditioner som salafism, kan vara kritiska till sådana gravbesök och de praktiker som är kopplade till dem. Detta har varit tydligt inte minst genom attacker och förstörelse av just sufiska gravar i flera muslimska majoritetsländer, men även genom det wahhabitiska styret i Saudiarabiens förstörelse av gravar och begravningsplatser från islams första tid i Mecka och Medina.³² Även svenska salafister uttrycker sig kritiskt mot en del av de gravbruk och sorgpraktiker som diskuterats ovan. Ett exempel finner vi i en föreläsning av imamen Abdulwadod Frank som är utbildad vid Islamiska universitetet i Medina. I en föreläsning som finns tillgänglig online säger han att det över huvud taget inte är tillåtet med gravstenar och att man inte får lägga blommor eller annat vid gravarna. Graven får heller inte vara högre än ungefär en hand hög: ”Profeten beordrade att man jämnar alla upphöjda gravar med marken, Det är helt förbjudet att bygga monument eller moskéer över gravarna. Sådant ska förstöras, de ska rivas.”³³ Även i I foldern *När livet tar slut* framhålls att det vanligen betraktas som otillåtet enligt islam ”att bygga monument eller dylikt över graven, dekorera och förfina den” och att man inte ska lämna blommor eller tända ljus och inte alltför regelbundet bör besöka gravarna.³⁴ Ingen känd förstörelse av muslimska gravar, från exempelvis salafistiskt håll, är emellertid känd i Sverige.³⁵

32. Se Olsson 2019 för en orientering om salafism i Sverige.

33. Frank 2019.

34. *När livet tar slut*, s. 19, 12

35. För exempel på hur folkliga muslimska traditioner kan krocka med olika teologiska auktoriteters islamtolkningar, se Jonker 1996.

De flesta muslimer i Sverige är dock varken engagerade sufier eller salafister – många av de muslimer som bor i Sverige tycks inte vara mer religiöst engagerade än befolkningen i stort.³⁶ Det innebär att vi kan se ett brett spektrum av inställningar till gravvård och gravpraktiker bland muslimer i Sverige. När man besöker en muslimsk begravningsplats i Sverige upptäcker man snart att många avlidna muslimer faktiskt har dekorerade gravar. De flesta har gravsten, många har dekorerade och pyntade gravstenar, många pyntar också med blommor, ljus, lyktor, nallebjörnar och andra saker. Om man bortser från riktningen på gravstenen och ibland texten på stenen är det ofta svårt att skilja en muslimsk grav i Sverige från en kristen grav på vilken kyrkogård som helst.

Även dekorationerna är ofta de samma och påfallande många muslimska gravar är pyntade med små änglar och vita duvor (se ill. 10). Änglar finns förstås även i muslimsk tradition men de, liksom duvan, har historiskt sett inte haft samma symbolvärde eller användningsområden som i svensk, kristen tradition. Imamen Roland Vishkurti vid Islamic Center i Malmö tycker egentligen inte att det är något problem eller att det skulle vara en synd inom islam att anamma sådana traditioner: ”Man kan till och med se bilder på den avlidna på en del gravar nu för tiden.”³⁷ Men det är tydligt att sådana utsmyckningar inte är okontroversiella och på ett muslimskt debattforum online kan man läsa:

Dom [duvor och keruber] har ingen betydelse, tvärtom ska man ta bort sånt och inte imitera icke-muslimska folket. Istället för att sätta pengar på sånt ska man skänka dessa pengar till fattiga eller även om det är en mindre summa kan man köpa mat till fåglar/djur och mata dessa i *niyah* (med god intention) att den döda får *sadaqa* (gudomlig belöning).³⁸

Det finns alltså olika uppfattningar bland muslimer i Sverige i denna fråga. Många svenska muslimer väljer att anordna begrävning så väl som gravvård efter eget tycke och smak och vi kan se influenser från majoritetskulturens traditioner. Det är tydligt också om man ser till hur man besöker gravarna och vad man gör vid sådana besök.

I foldern *När livet tar slut* framgick att man inte bör besöka gravstenen för ofta. Exakt vad som menas med det är svårt att veta, men att många muslimer regelbundet besöker sina anhörigas gravar, sköter om gravvårderna och sitter en stund vid gravstenen. En del har lämnat små pallar eller stolar vid gravstenen vilket tyder på att de får regelbundna besök (se ill. 10). Personal vid landets kyrkogårdsförvaltningar vittnar också om att många muslimer ofta besöker gravarna och att det blivit vanligare att man tänds ljus eller lämnar blommor. På

36. Willander & Stockman 2020.

37. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober, 2020.

38. Läst den 25 september 2020

Ill 7. Bilder från Strandkyrkogården, Stockholm, Allhelgonadagen, 1 november 2020. Foto: Simon Sorgenfrei.

sina håll har man också noterat att detta även sker i samband med de kristna högtiderna, som vid allhelgona eller påsk.³⁹ Även Roland Vishkurti i Malmö har noterat detta att det blivit populärt bland muslimer att tända ljus vid gravarna. ”Att tända ett ljus vid gravarna är

39. Räcksta begravningsplats, 1 oktober 2020; Östra kyrkogården Malmö, 16 oktober 2020.

inte heller islamisk tradition, utan har blivit tradition för många i Sverige.”⁴⁰

Att det är populärt bland muslimer i Sverige att tända ljus under allhelgona bekräftades genom ett kort besök på den muslimska begravningsplatsen vid Strandkyrkogården söder om Stockholm, allhelgonadagen 2020 (se ill. 7). Där glittrade gravljus, lyktor och ljusslingor i duggregnet medan mörkret lade sig. Vid flera av gravarna stod eller satt besökare och några hade tagit med sig en högtalare och lät ljudet av koranrecitation lågt höras medan de pyntade den grav de besökte graven med små ljusslingor och blommor.⁴¹

Aamila, som är shiamuslim och vars föräldrar kommer från Irak, berättade att hon tycker om att komma till gravarna för att tända ljus och be för de som gått bort. ”Ljus representerar Guds ljus för mig,” sa hon, ”det är en påminnelse om att vi alla bär på Guds ljus så länge vi lever. När vi tänder ett ljus [för de döda] lever minnet av dem.” Hon menade att det är ”lite fänigt” av de muslimer som opponerar sig mot sådana traditioner och ceremonier. ”Egentligen är det inte majoriteten av muslimer som tänker så, jag tror inte att det är så många som sätter så stor vikt i sådant... förutom de särskilt konservativa som tyvärr fått dominera debatten i Sverige och världen, särskilt i Sverige.”⁴²

När man såg mängden ljus som brann på det muslimska gravkvarteret på Strandkyrkogården var det inte svårt att tro Aamila, när hon sa att en majoritet av Sveriges muslimer inte tycker att det är fel att besöka, pynta och tända ljus vid gravarna. Snarare tycks det vara en tradition de flesta uppskattar. Kanske är den ursprungligen katolska allhelgona-helgen helt enkelt en av de högtider som engagerar flest svenskar – vare sig de är sekulariserade eller religiösa, protestanter eller katoliker, sunni eller shia-muslimer.

Muslimsk mångfald

Ofta när man läser information om muslimska begravningar på de stora begravningsentreprenörernas websidor och i deras informationsmaterial följer beskrivningen teologiska direktiv om hur en muslimsk begravning ska genomföras. Men ovanstående visar att muslimer kan ha mycket olika önskemål och förväntningar på hur en begravning ska gå till. Det är viktigt att tänka på om man arbetar exempelvis som begravningsentreprenör eller inom kyrkogårdsförvaltningen. Det samma gäller för tiden direkt efter begravningen, liksom kring gravvården och riter vid de avlidnas gravar.

40. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober 2020.

41. Besök på Strandkyrkogården, 1 november 2020.

42. Intervju med Aamila, 1 november 2020.

Entreprenörernas perspektiv

Fonus och Fenix

En viktig aktör som hittills inte diskuterats är begravningsentreprenören. I Sverige finns både entreprenörer som specialiserat sig på muslimska begravningar och byråer som tar sig an begravningar oavsett den avlidnes eller de anhörigas religionstillhörighet. Detta avsnitt ska fokusera på deras erfarenhet och utmaningar.

Representanter både från Fonus och Fenix begravningsbyråer berättar att de har en relativt god vana vid muslimska begravningar och att de kan se vissa mönster i de önskemål muslimer har. Främst gäller det då att begravningen helst ska ske så snart som möjligt efter dödsfallet liksom att det är viktigt att den avlidne ska kunna tvagas på korrekt sätt innan begravningen.

När det kommer till tvagningen berättar Elinor Kiby på Fenix att de får ”laga efter läge.” Genom åren har de byggt upp ett kontaktnät både med sjukhus, bårhus och i muslimska församlingar i Sverige som de kan aktivera. Men det är generellt enklare i större städer än på mindre orter.⁴³ Annika Ahl på Fonus i Karlstad berättar att de tar sig an fem-sex muslimska begravningar per år och att de har väl utarbetade rutiner. Vanligen tar de bara hand om det praktiska – kista, faciliteter, transport – medan församlingen sköter alla de religiösa bitarna, som tvagning, svepning och ceremonin vid själva begravningen.⁴⁴

Den andra utmaningen, att begravningen ska ske så snart som möjligt, är också beroende av plats och tid. Generellt har de den frist om trettio dagar som begravningslagen fastslår, men förhoppningen bland de flesta muslimer är att det ska gå mycket fortare. Här är entreprenörerna beroende dels av att alla intyg kommer in i tid och dels av att det finns en gravplats utsedd. ”Om inte läkaren faxar in intyget tar det ett par dagar, och nu under coronapandemin tar det väldigt lång tid.”⁴⁵ En ytterligare utmaning kan vara att det inte alltid finns muslimska begravningsplatser i alla kommuner och att beredskapen därför är lägre där, för att ta hand om muslimska avlidna.

Muslimska begravningsbyråer

Det finns också entreprenörer som specialiserat sig på att hjälpa just muslimer med begravningar i Sverige. Ett exempel är Nukic Begravningsbyrå, med kontor i Jönköping och

43. Intervju med Elinor Kiby, 24 september 2020.

44. Intervju med Annika Ahl, 24 september 2020.

45. Intervju med Elinor Kiby, 24 september 2020.

Örebro. De har som ambition att ta hand om allt åt sina kunder, de ordnar med tvagning och alla de tillbehör som krävs samtidigt som de hörsammar kundernas specialönskemål. De tar även hand om pappersarbete, transport, kontakt med imam och själva ceremonin.

Även Esmín Nukic ser tidsaspekten som den största utmaningen, och understryker att det tar olika lång tid i olika städer. Att få till stånd en begravning tar fem dagar i Eskilstuna, fyra dagar i Göteborg men går på ett dygn i Värnamo, menar han. ”Massa muslimer har svårt att acceptera att det tar tid och kräver att det ska gå fort. Även muslimer som är födda i Sverige. De har ingen förståelse för att det inte alltid kan gå så fort som de önskar och det skapar mycket stress för alla inblandade,” berättar Esmín och önskar att fler muslimer kunde visa en större förståelse för det svenska systemet.⁴⁶

De flesta vill bli begravda i Sverige säger han, även om han ibland får transportera kroppar till exempelvis Bosnien eller Turkiet. Enligt Esmín Nukic är det huvudsakligen äldre personer utan anhöriga i Sverige som vill bli begravda i sitt födelseland. Yngre muslimer i Sverige ser sina familjers framtid här och vill därför begravas här. ”Enligt islam ska man egentligen begravas där man dör, så det borde vara prio ett att begravas i Sverige för svenska muslimer. Men vi försöker tillmötesgå allas önskemål.”

Mustafa Setkic är imam i bosniakiska församlingen i Stockholm men driver också sedan 1996 en muslimsk begravningsbyrå som årligen handhar mellan 250 och 350 begravningar. ”Här i Stockholm har vi utomordentlig bra relation och samtal [med sjukhus, kyrkogårdsförvaltning och andra aktörer] varje år”, säger han. Även om det kan finnas större utmaningar ute i landet så är det hans uppfattning att det mesta ändå fungerar bra. ”Det finns tvagningsrum på majoriteten av bårhus ute i landet” menar Setkic. Vad som ibland kan vara ett problem, framför allt i mindre orter, är tiderna för gravsättning då relationen mellan församlingarna och kyrkogårdsförvaltningen inte alltid är på plats: ”Men min upplevelse av relationerna med huvudmännens företrädare är ändå att det finns en god vilja och att vi har en god dialog”.⁴⁷

Kulturella muslimer

De olika entreprenörerna nämner att deras kunder kan ha mycket olika önskemål och att det inte alls är självklart att man vill ha begravningen i enlighet med teologiska riktlinjer eller gamla seder. Elinor Kiby på Fenix berättar att en del muslimer vänder sig till dem för att de vill ha ”en muslimsk begravning, men tona ner det religiösa”. Ungefär som många sekulariserade svenskar vill ha dop, vigsel eller begravning i kyrkan utan för tydliga religiösa

46. Intervju med Esmín Nukic, 24 oktober 2020.

47. Intervju med Mustafa Setkic, 4 november 2020.

inslag. ”En del vill också absolut ha kista även om de vet att det finns en föreställning om att man inte ska begrava i kista enligt islam,” berättar hon, och det händer att de vill ha ceremonin på svenska istället för på hemspråket. ”En pappa eller make som dött var kanske mycket uppskattad på sitt jobb och familjen vill att arbetskamraterna ska kunna komma på begravningen utan att känna sig exkluderade.”⁴⁸

På en del begravningsplatser, exempelvis på Räcksta utanför Stockholm, har muslimer också valt att begravas inne på kyrkogården hellre än på det muslimska gravkvarteret. Det känner även personal på Östra kyrkogården i Malmö igen. Men det har då hänt att någon imam eller församlingsledare hört av sig och påpekat att muslimer inte kan begravas på de allmänna eller kristna gravkvarteren. Detta är dock inget kyrkogårdspersonalens hörsammat.⁴⁹ Det finns också de som vill ligga på allmänna begravningsplatser som är blandade för personer med olika religionstillhörighet. Ett exempel är Didar Samaletdin, en av de första muslimerna att växa upp i Sverige.⁵⁰ Hennes far Ali Zakerov var med att ordna med begravningsplatsen på Skogskyrkogården i Stockholm och han begravdes själv där 1975. Men Didar vill inte ligga på ett muslimskt kvarter, när det blir dags för henne, utan istället i ett blandat gravkvarter som ligger en bit ifrån det muslimska kvarteret. Där ligger redan hennes man och där vill hon själv begravas. ”Jag gillar den här platsen, det här blandade. Jag har ingen aning om hur det är med livet efter döden, men här är det i alla fall lite blandat och jag tror att de har skoj här.”⁵¹

Begravningsentreprenörerna märker också av generationsklyftor. Esmir Nukic menar att muslimer som växer upp i landet generellt både vill begravas i Sverige och har större förståelse för svenska traditioner. Elinor Kiby från Fenix ser ibland att barn eller yngre släktingar slits mellan den äldre generationens förväntningar och hur de själva önskar att begravningen ska se ut. Så är det sannolikt också ofta inom majoritetsbefolkningen, men en skillnad som framträder är den språkliga. ”Om det bara är på arabiska kommer vi yngre inte att förstå,” kan de mena, ”då är inte begravningen för oss!”⁵²

Återigen exemplifierar begravningsceremonierna att svenska muslimer är allt annat än en homogen grupp och att det finns stora variationer, inte bara etniskt och kulturellt, utan också mellan generationerna. Samtida studier visar att en majoritet av de svenskar som har muslimsk kulturbakgrund är mer eller mindre sekulariserade och detta märks alltså också i relation till de förväntningar och önskemål man har i relation till begravningstraditioner.⁵³

48. Intervju med Elinor Kiby, 24 september 2020.

49. Claes Österber, 14 oktober 2020.

50. Sorgenfrei 2020b.

51. SR 2018.

52. Intervju med Elinor Kiby, 24 september 2020.

53. Willander & Stockman 2020.

Detta är en viktig aspekt för alla inblandade att beakta. Såväl i material som delas ut av muslimska församlingar eller som finns att hämta på muslimska organisationers websidor liksom en del av det material som stora begravningsentreprenörer distribuerar dominerar normativa, teologiska föreställningar om hur en muslimsk begravning ska gå till. Samtidigt har det framgått att variationerna är stora och att muslimer kan ha olika önskemål. Det är därför viktigt att personal på kyrkogårdsförvaltningar, begravningsentreprenörer och andra som arbetar med dessa frågor är lyhörda för individuella önskemål.

Församlingsperspektiv

Kommunkontakter och tvagningsrum

Lokala muslimska församlingar utgör alltså ofta en part som – tillsammans med sjukhus, begravningsbyråer och kyrkogårdsförvaltning – involveras i samband med att muslimer ska begravas i Sverige. Muslimska företrädare ger uttryck för att det mesta fungerar bra kring muslimska begravningspraktiker i Sverige och att man har förståelse för att allt inte kan gå precis så enkelt och smidigt som sörjande ibland kan önska. Där är huvudsakligen i samband med tvagning, eller kring tidsaspekten, som det kan uppstå problem. I idealfallet kan begravning ske skyndsamt efter dödsfall berättar Roland Vishkurti på Islamic Center i Malmö, ibland redan samma dag. Men om dödsfallet inträffar i anslutning till helgdag eller liknande kan det ta längre tid att få alla intyg som krävs för att genomföra begravningen på plats. Att så är fallet har man vant sig vid och ofta vill även familjerna själva skjuta lite på begravningen för att släktingar som bor i andra städer eller länder ska få möjlighet att närvara, menar han.⁵⁴ Även Mahmoud Khalfi i moskén på Södermalm i Stockholm är av den uppfattningen att det mesta fungerar bra och att församlingen och de muslimska organisationerna har en bra kommunikation med sjukhus och kyrkogårdsförvaltningen.⁵⁵

På Islamic Center i Malmö finns ett tvagningsrum i direkt anslutning till moskén där de har möjlighet att genomföra tvagning. I rummet finns en mekanisk brits som underlättar tvagningen av kroppen, liksom tvättmedel, oljor och flaskor med vatten från en speciell källa i Mecka, samt rinnande vatten och en golvbrunn. Det är inte ovanligt att kroppar från andra städer och län transporteras dit för tvagning om möjligheterna är sämre på hemorten. Men oftast tas tvagningen om hand där den döde avlidit, på sjukhuset eller kanske bårhuset.

Moskén på Södermalm i Stockholm har inte något sådant tvagningsrum, huvudsakligen på grund av arkitektoniska skäl liksom beroende av dess läge mitt på Södermalm i Stockholm. Att transportera en kropp dit och finna parkering nära moskén för att bära in kropparna på ett värdigt och diskret sätt vore en för stor utmaning. Men det upplevs inte som något stort problem och Mahmoud Khalfi berättar att man sedan decennier har ett gott samarbete med stadens olika sjukhus som tillhandahåller tvagningsrum när det behövs. Han berättar också med uppskattning att man kontaktade församlingen i samband med att nya Karolinska sjukhuset skulle byggas, och hörde sig för om deras önskemål och behov. Där finns nu ett nytt tvagningsrum iordningsställt.⁵⁶

54. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober 2020.

55. Intervju med Mahmoud Khalfi, 27 augusti 2020.

56. Intervju med Mahmoud Khalfi, 27 augusti 2020.

Ill. 8. Tvagningsrummet samt imam Roland Vishkurti, Islamic Center i Malmö. Foto: Simon Sorgenfrei.

När man inte kan tvaga

I april 2020 gick Folkhälsomyndigheten ut med rekommendationer för hantering av avlidna med bekräftad Covid-19 där de underströk att smitta kan överföras via kontakt med kroppsvätskor även av avlidna, vid exempelvis tvagning.⁵⁷ Detta har gjort det svårare att genomföra ceremonin. Även då avlidna inte haft Covid-19 har den rådande situationen ibland omöjliggjort tvagningsceremonin på grund av platsbrist eller restriktioner på sjukhusen. Men inte heller detta tycks ha varit något större problem och de muslimska församlingarna har förståelse för situationens allvar. ”Man får anpassa sig,” säger Mahmoud Khalfi, ”och lyssna på vad experterna säger”.⁵⁸ Han menar också att detta är teologiskt korrekt enligt islam. Det är också den hållning som tycks generell globalt, och olika muslimska lärde har gått ut med tolkningen att skyddande av liv är viktigare än tvagningen av de döda. Då korrekt tvagning (*ghusl*) inte kunnat genomföras har en symbolisk tvagning med sand (*tayammum*) ofta fått ersätta denna, och har inte ens en sådan rit kunnat utföras har vissa teologer menat att det kan räcka att man strör sand över den behållare eller säck den avlidne transporteras i.⁵⁹

57. Folkhälsomyndigheten 2020.

58. Intervju med Mahmoud Khalfi, 27 augusti 2020.

59. Hirji et. al. 2020.

När det blir problem

Bristen på begravningsplatser i Skåne

Trots den positiva bild som både Roland Vishkurti i Malmö och Mahmoud Khalfi i Stockholm ger kan det ibland uppstå problem i samband med begravingar och ofta sker sådana innan ordentliga rutiner och kontaktnät kommit på plats. Här kan Malmö återigen fungera som exempel.

I Stockholm fanns alltså ett gravkvarter för muslimer tidigt, men på andra håll skulle det dröja längre innan speciella platser fanns för att begrava enligt muslimsk sed. 1968 avled en muslimsk man i en arbetsplatsolycka i Malmö. Där var man då oförberedd på att muslimer hade andra begravningstraditioner än de svenska och lär ha föreslagit att kroppen kunde kremeras. Detta förhindrades av den muslimska församlingen i staden som då leddes av Beizat Bejirov från Makedonien. Men det blev då inte möjligt att ge mannen en begraving helt i enlighet med muslimsk tradition, utan han begravdes på kyrkogården.⁶⁰ Tio år senare avled en statslös muslimsk man med rötter i Bulgarien i en annan arbetsplatsolycka i Landskrona. Då uppstod diskussioner om var mannen skulle begravas och vem som skulle bekosta begravingen och dessa drog ut på tiden – först efter nästan tre månader beslutades att han skulle få begravas på Östra kyrkogården i Malmö (se ill. 9). Det blev ett svårt uppdrag för de män från den muslimska församlingen som tvogade kroppen efter så lång tid, berättar Roland Vishkurti.⁶¹ Den 5 augusti 1978 kunde Sydsvenskan meddela att den 41 årige statslöse muslim som för nästan tre månader sedan dött i Landskrona till slut begravts på Östra kyrkogården.⁶² Anledningen till att ärendet dragit ut på tiden var, enligt rapporteringen, att det uppstod diskussioner om mannen hade rätt att begravas i Malmö, trots att han inte hade betalt skatt i staden: ”Kyrkogårdsnämnden sade först nej, men ändrade sig senare – för den här gången – efter ingripande från invandrarverket, som menade att humanitära skäl förelåg.” Denna gång blev det emellertid möjligt med en muslimsk begraving.

1994 uppstod en liknande situation. Då avled en bosnisk man i Jordanien, dit han flyttats med svåra krigsskador. Hans fru och deras nyfödda dotter hade då flytt till Nybro utanför Kalmar. Änkan ville låta begrava sin man i det nya hemlandet varför kroppen transporterades till Malmö, men hon hade inte råd att betala de 23 000 som begravningsentreprenörerna krävde.

60. Intervju med Zarf Alievski 26 oktober 2020.

61. Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober, 2020.

62. N.N. 1978.

Muslimen äntligen begravd

Sedan kistan sänkts i jorden, och den svidna placerten med ansiktet mot Mecca, fylles graven igen av den dödes trosbröder

Den 31-årig, statlöse muslim som avled för nästan tre månader sedan i Landskrona, begravdes i Malmö på fredagen. Ett 25-tal trosbröder till mannen var närvarande under den korta ceremonin som leddes av Imamens Ömer Kafli Karatas.

Begravningsplatsten är på muslimernas begravningsplats i Malmö.

Östra kyrkogårdens Imam Ömer Kafli Karatas och hans trosbröder sänkte kistan i jorden enligt en kvart över två på eftermiddagen på sin senaste plats i den här sängstans allians.

Ströset har gått om den som inte är aktervis i Malmö, till dess att han har blivit begravd på någon av de kommande kyrkogårdarna.

Kyrkogårdsnämnden sade först nej, men ändrade sig senare – för den här graven – efter närvarande fotojournalisternas, som menade att humanitära skäl förelåg.

Det kan också ha haft sin betydelse att närmast enligt ordning av Imamens Kafli Karatas, när man för en par år sedan sändes till ett par år sedan.

Ill 9. *Sydsvenska Dagbladet*, 5 augusti 1978.

i närvaro av hans änka.⁶³ I kistan lade de också alla hans personhandlingar och annan dokumentation.⁶⁴ Nästföljande måndag upptäckte kyrkogårdsförvaltningens personal graven och kyrkogårdschefen Malte Sahlgren kontaktade polis. De grävde upp graven, öppnade kistan och kunde snabbt identifiera mannen, eftersom han var begravd med sina identitetshandlingar. Ärendet hamnade åter hos kyrkogårdsnämnden där man nu blev oense – några politiker tyckte att mannen skulle få ligga kvar, medan andra författade en skrivelse där de anmodade änkan att gräva upp sin make och flytta på kroppen för att slippa rättsliga åtgärder.⁶⁵ Det tyckte civilminister Inger Davidson var ”Obegripligt, av humanitära skäl.” Hon menade att familjen var svårt drabbad och dessutom att graven var ”professionellt gjord och ligger på en bra plats.”⁶⁶ Även kyrkogårdschefen Malte Sahlgren tyckte det hela var oetiskt och ordnade ett möte med kyrkogårdsnämnden och Beijzat Becirov vilket resulterade i att graven fick vara kvar – och än idag finns kvar – på Östra begravningsplatsen i Malmö.⁶⁷

prenören ville ha för att forsla kroppen vidare till Kalmar.⁶³ Hon ansökte då om att få begravna sin man i Malmö men kyrkogårdsnämnden avslag hennes begäran. Fredagen den 1 juli 1994 fick hon i alla fall föra kroppen till moskén Islamic Center för att hålla en minnesceremoni.⁶⁴ Det hade då gått fem veckor sedan mannen avled. Islamic Centers grundare och ledare Beijzat Becirov och andra församlingsmedlemmar tog därför med sig kroppen till Östra kyrkogården i Malmö på kvällen och begravde mannen

63. Intervju med Zarf Alievski, 26 oktober 2020; Tagesson 1994; Enqvist 1994.

64. Enqvist 1994.

65. Tagesson 1994.

66. Intervju med Zarf Alievski, 26 oktober 2020.

67. Tagesson 1994.

68. Enqvist 1994.

69. Intervju med Malte Sahlgren, 26 oktober 2020.

Ett annat problem som uppstått i Skåne under senare år är att vissa kommuner istället för att upplåta plats för muslimska begravningar velat förflytta dessa till Malmö, och att personer som varit folkbokförda i exempelvis Skurup eller Svedala alltså ska begravas i Malmö. Detta samtidigt som kyrkogårdsförvaltningen vid Östra kyrkogården ser att man snart kommer att ha ont om plats för ytterligare muslimska gravar. ”Vi är tvungna att säga stopp,” säger Claes Östberg på Östra kyrkogården, ”vi kan inte ta alla andra kommuners muslimer också”.⁷⁰

Louise Wetterlund som är kyrkoherde i Svedala församling svarar att de är väl medvetna om att de enligt begravningslagen är skyldiga att tillhandahålla särskilda begravningsplatser för muslimer i kommunen och att detta är något de både vill och ska göra. De har tidigare haft ett avtal med Malmö om att få begrava muslimer från Svedala där men detta avtal gäller inte längre och nu planerar de för att lösa situationen i hemkommunen. Louise Wetterlund skriver i ett mejl:

Det handlar alltså inte om att vi inte vill anlägga en begravningsplats. Oavsett vad vi eller någon annan vill eller tycker är det en skyldighet enligt lag att tillhandahålla begravningsplatser för alla. Självklart har muslimska systrar och bröder, såväl som alla andra, rätt till en värdig och fin begravningsplats där vi så långt det är möjligt tillgodoser de önskemål och traditioner som finns.⁷¹

Varför detta inte fungerat tidigare är oklart. Roland Vishkurti upplever att det kanske funnit en ovilja bland vissa politiker att upplåta gravar för andra än kristna, och främst svensk-kyrkliga, i kommunen. Louise Wetterlund skriver:

Det har funnits visst politiskt, men aningen uttalat motstånd. Detta visade sig bl.a. genom att SD köpte en helsidas reklam i en gratis reklamtidning (Svedala fritidsguide) med en bild på Börringe kyrka och ord typ tradition, trygghet och rättvisa över stora delar av bilden. Inte så uttalat men ändå alldeles för tydligt vad de vill med en sådan bild. Den gav förvisso också upphov till några upprörda samtal hit av personer som tyckte att deras kyrka blivit kidnappad till ett politiskt parti. För övrigt har vi hört rykten om en namninsamling, men den har inte kommit till oss. Kyrkorådet har beslutat att den särskilda begravningsplatsen med ett muslimskt och ett fritt kvarter ska förläggas till Börringe och kommer inom kort att skicka in en ansökan till Länsstyrelsen om detta.⁷²

Om det har funnits politiskt motstånd mot att anlägga muslimska begravningsplatser i

70. Intervju med Claes Östberg, 14 oktober, 2020.

71. Mejl från Louise Wetterlund, 21 okt 2020.

72. Mejl från Louise Wetterlund, 30 okt 2020.

vissa kommuner har folkliga protester låtit höras i andra sammanhang. När det muslimska begravningskvarteret skulle anläggas på Räcksta kyrkogård 2005, berättar personal på kyrkogården, möttes det av ett enormt motstånd. Det kom hot om att man skulle gräva ner grishuvuden på det muslimska gravkvarteret och andra menade att de skulle flytta sina anhörigas gravar från kyrkogården om även muslimer skulle begravas där. Sedan dess har allt dock lugnat ner sig och idag fungerar det mesta bra.⁷³

Bristen på tvagningsrum i Umeå

Men det finns också fall där svårare lösningar uppstått, vilket kan påverka relationen mellan myndigheter/kommun och muslimska församlingar. Exempelvis i Umeå. Där har sjukhuset tillhandahållit ett litet tvagningsrum för muslimer sedan 2002, men 2017 beslutade man att rummet skulle användas för andra ändamål och drog tillbaka möjligheterna för muslimer att genomföra tvagning och svepning på sjukhuset, berättar Ahmad Muhanna som är muslimsk sjukhuskoordinator i Umeå och verksam inom islamiska föreningen i Umeå.⁷⁴ Sedan dess har islamiska föreningen och sjukhuset haft flera samtal och möten, och enligt Muhanna har föreningen även erbjudit att själva stå för kostnader för avlopp och annat, om sjukhuset kan tillhandahålla ett annat tvagningsrum, men detta har nekats. De ras egna lokaler i en källare i ett vanligt bostadshus är inte lämpliga för ändamålet.

Det borde inte vara något problem, tycker Ahmad. Det rör sig om ett rum med plats för en brits, rinnande vatten och golvbrunn som de behöver tillgång till i ungefär två timmar i samband med dödsfall. Det bor omkring 6000 muslimer i Umeå och år 2019 avled sex muslimer i staden. Det året skulle det alltså röra sig om sammanlagt 12 timmar som de skulle behöva rummet. Istället har man på senare år fått försöka genomföra tvagningen direkt på den avdelning där den avlidne dött och om någon har dött i hemmet har man försökt tvaga kroppen inne på toaletten. Det är vare sig värdigt eller säkert. ”Det är det svåraste jag varit med om” säger Muhanna.

Föreningen har flera gånger tagit upp frågan såväl med sjukhuset som med kommunen och ansvariga politiker i Umeå utan att frågan fått någon lösning. ”Vi har till och med sagt till Umeå kommun och landstinget att vi kan ta nåt tillfälligt rum – de hänvisar till politikererna som svarar att de inte vet hur de ska göra. Det spelar ingen roll för oss vad det blir, bara vi får en lösning. Det kan vara en barack, en husvagn, bara vi får till en lösning,” menar Ahmad Muhanna.⁷⁵

På kommunen bekräftar man Muhannas upplevelse och beskrivning av situationen. En

73. Intervju med personal från kyrkogårdsförvaltningen, 1 oktober 2020.

74. Intervju med Ahmad Muhanna, 10 mars 2020.

75. Intervju med Ahmed Muhanna, 10 mars 2020.

utredare på kommunledningen tycker att det utvecklats till en hopplös situation: ”Det är så himla olyckligt, av så många olika orsaker.” Han vet inte varför sjukhuset agerat som de gjort men har fått höra att det finns en liten grupp på sjukhuset som inte tycker att det fungerat bra med tvagningen. Han har en känsla av att någon eller några satt sig på tvären och att det sannolikt har med en negativ inställning till islam generellt att göra. ”Fastighetschefen sa att hon fixar det om hon får ett politiskt uppdrag, annars vill hon inte ta i frågan...och vissa politiker tycker att det vore ’att ge efter för islam’ att gå muslimska föreningen till mötes i frågan.”⁷⁶

Även Thomas Wennström, som bland annat sitter i arbetsutskottet med ansvar bland annat för minoritetsfrågor, upplever att situationen är hopplös och onödig. ”Landstinget, Norrlands länsjukhus hade bestämt att tvagningsrummet de hade på sjukhuset av utrymmesskäl eller vad det nu var inte skulle användas till tvagningsrum längre.” Han började sätta sig in i problemet under 2019 och kunde inte riktigt förstå varför det ens uppstått. ”Ju mer jag lärde mig desto mindre blev problemet”. Även Thomas Wennström menar att frågan politiserats: ”Medan vissa politiker öppet motsätter sig att driva igenom att muslimerna ska få hjälp med ett tvagningsrum, tycks andra vara rädda att tappa röster.”⁷⁷

Till slut gick det så långt att frågan hamnade hos ordförande i regionstyrelsen, Peter Olofsson. Han säger att han först inte trodde att detta kunde vara ett reellt problem, men att det snart skulle visa sig mer komplicerat än han först kunde tro och inte heller han har kunnat finna en lösning på problemet⁷⁸. I skrivande stund har frågan fortfarande inte funnit sin lösning.⁷⁹

Ulf Widmark som är fastighetschef på Region Västerbotten har inte heller något tydligt svar på varför situationen blivit som den blivit. Att man senare inte kunnat lösa frågan ser han huvudsakligen som en ekonomisk och politisk fråga. ”Vi har tittat på olika alternativ och de skulle alla innebära rejäla investeringar. Då har man på politisk nivå valt att vänta med den investeringen.” I nuläget väntar man på att rättsmedicinalverket ska byta lokaler, och att det då skulle kunna frigöra utrymme för ett tvagningsrum. Men det ligger några år fram i tiden.⁸⁰

Under tiden finns alltså inget tillgängligt tvagningsrum för Umeås muslimer och situationen har prövat relationen mellan staden och dess muslimska församling. ”Det känns väldigt jobbigt,” säger Ahmed Muhanna, ”man blir orolig, men också förbannad för att det inte går att lösa på ett bra sätt.” Muhanna har trots allt intrycket att kommunen vill lösa si-

76. Intervju med kommunanställd i Umeå, 10 mars 2020.

77. Intervju med Thomas Wennström, 10 mars 2020.

78. Intervju med Peter Olofsson, 13 mars, 2020.

79. Mejl från Thomas Wennström, 21 oktober 2020.

80. Intervju med Ulf Widmark, 4 november 2020.

tuationen, men att det tar väldigt lång tid. ”Det känns väldigt jobbigt för alla oss muslimer, och vi önskar att det går att lösa. På vilket sätt som helst, på ett sätt som blir bäst för alla”⁸¹

Varför blir det fel?

Dessa exempel har beskrivits i viss detalj för att visa att det kan gå fel även när en god vilja att lösa frågorna finns. Både vid de tillfällen inga gravar har kunnat upplåtas i Malmö och i fallet med avsaknaden av tvagningsrum i Umeå har en rad faktorer spelat in. Dels har det funnits en okunskap kring förväntningar och önskemål vid muslimska begravningar och dels har beslutskedjan ofta varit oklar med många olika aktörer inblandade utan att någon tycks haft ett tydligt mandat att ta ett informerat beslut. I båda fallen kan man ibland också se att politiska eller individuella åsikter fått spela roll.

Frågor som rör död och begravning är känsliga och aktualiseras ofta just när personer befinner sig i ett existentiellt utsatt läge. När rutiner kring hanteringen av anhöriga, vänner eller församlingsmedlemmar som avlidit inte fungerar kan tidigare goda relationer mellan exempelvis en muslimsk församling och en kommunledning försämrats. Därför är det viktigt att ha kunskap om de regelverk som finns, för att kunna ta snabba och välinformerade beslut när situationer kan tänkas uppstå som rör dessa frågor.

81. Intervju med Ahmed Muhanna, 10 mars 2020.

Reflektioner

Föreliggande skrift syftar huvudsakligen till att fungera som en orientering för dem som på olika sätt arbetar med muslimsk begravning inom kommuner och regioner, inom muslimska församlingar, svenska kyrkan och kyrkogårdsförvaltningen eller som begravningsentreprenörer. Materialet pekar på några större områden som sammanfattas nedan.

Sorgebearbetning

De riter, praktiker och ceremonier som förknippas med begravning är betydelsefulla för sorgehantering. Det gäller för muslimer precis som för alla andra. Att på ett värdigt sätt få ta avsked av sina nära, att veta att deras kroppar behandlas på ett respektfullt sätt efter döden och att stoftet får vila på en plats man kan besöka och vårda är viktigt för de flesta människor, oavsett religion. Det blir också tydligt i de fall där det funnits eller finns oklarheter eller problem behäftade med muslimska begravningsceremonier eller gravplatser i Sverige. Det kan dessutom bli extra viktigt för personer med migrantbakgrund eller som tillhör minoritetsgrupper.

Identitet och ankarplats

En lång rad internationella studier har pekat på den betydelse begravningsplatser i det nya hemlandet kan ha för migrantgruppers känsla av att göra sig hemmastadda och etablera sig i det nya landet.⁸² I inledningen till den här skriften liknades gravarna och begravningskvarteren vid en sorts ankarplatser, som knöt nya minoriteter till Sverige. Flera studier visar hur begravningsplatser och de riter och ceremonier som utförs blir viktiga för att skapa, bekräfta och upprätthålla en social och ofta etnisk-religiös identitet för migrerade minoriteter. Döden är ett faktum vi alla lever med, men i en migrationsprocess och för minoritetsgrupper kan döden få vidare implikationer då individers död på ett mer påtagligt sätt kan upplevas som ett hot mot gruppens överlevnad, skriver Eva Reimers i en studie av migranters begravningsriter i Göteborg.⁸³ Begravningsriter kan därför stärka gruppens sociala, etniska eller religiösa identitet. Deltagande i begravningar, gemensam och ensam sorg, liksom besök vid gravarna i samband med religiösa högtider kan bekräfta och stärka såväl individuell religiös eller etnisk identitet som en gruppidentitet.

Samtidigt som begravningsriterna kan stärka den kollektiva identiteten hos en religiös

82. Se exempelvis Reimers 1999; Ansari 2007; Balkan 2015; Hunter 2026; Lindqvist, kommande.

83. Reimers 1999.

minoritet kan jordfästning alltså även bidra till att stärka banden till det nya hemlandet.⁸⁴ I en studie av muslimska begravningsceremonier i England pekar islamologen Humayun Ansari på hur de muslimska gravkvarteren blir platser som rymmer kollektiva minnen, som kan stärka känslor av gemenskap, tillhörighet och kontinuitet inom den egna gruppen – samtidigt som de hjälper gruppen att rota sig i det nya landet.⁸⁵ I en tänkvärd formulering menar antropologen Engsens Ho att en gravsten i det nya landet kan tolkas som ett lojalitetsskifte – från avreseort och ursprung till destination och mål – som tar det flesta migranter en hel livstid att förlika sig med, en hel livstid eller mer... Gravarna, menar Ho, må vara slutstationer för migranterna – men de blir nya startpunkter för deras efterlevande.⁸⁶ Sociologen Yassine Chaïb hävdar, med en makaber bild, att invandrargrupperns integration sker i takt med att deras förfäders kroppar förmultnar i det nya landets jord.⁸⁷

En av de första sakerna som Turk-Islam Föreningen i Sverige för Religion och Kultur gjorde var att börja planera för en begravningsplats i Stockholm. Föreningen grundades 1949 som en struktur som skulle hjälpa dem att behålla något av sin kulturella, språkliga och religiösa identitet i det nya landet – och för att kunna föra över denna kollektiva identitet på sina barn. Uppenbarligen spelade möjligheten att begrava sina döda i enlighet med egna seder en stor roll i detta arbete och begravningskvarteret på Skogskyrkogården blev länge – i avsaknad av moské – en plats levande som döda muslimer i Sverige delade tillsammans. Gravkvarteren har fortsatt en sådan betydelse. Bara det faktum att de heter muslimska gravkvarter bidrar sannolikt till att stärka en kollektiv identitet, liksom besökarnas individuella muslimska identifiering. I alla fall i den stund de besöker gravarna.

Imamen och begravningsentreprenören Mustafa Setkic menar att det idag huvudsakligen är tidiga migranter från Turkiet, som ända sedan de kom till Sverige investerat i en begravningsfond som ska möjliggöra att deras kroppar återförs till hemlandet efter döden, som inte vill begravas i Sverige. De flesta andra migranter vill begravas här, eftersom det är här deras efterlevande finns.⁸⁸

Döden är en kris som väcker många existentiella frågor och det faktum att gravplatserna kan spela så stor roll för såväl minoritetsidentitet som för förankringen i Sverige får därigenom också en vidare betydelse. När processerna som kringgärdar död och begravning kompliceras riskerar relationen mellan minoritetsgrupper och såväl kommun som myndigheter att kompliceras likaså. Den goda relation som tidigare funnits mellan den islamiska församlingen i Umeå och stadens och regionens representanter har satts på svåra

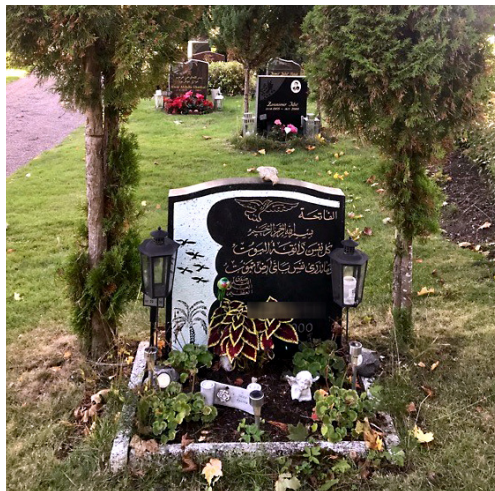
84. Reimers 1999; Balkan 2015.

85. Ansari 2007.

86. Ho 2006: 3.

87. Chaïb 2000. Se också Larsson & Sander 2007: 334-339.

88. Intervju med Mustafa Setkic, 4 november 2020.

Ill 10. Gravar på Östra kyrkogården i Malmö, Skogskyrkogården i Stockholm och Ruds kyrkogård i Karlstad.
Foto: Simon Sorgenfrei.

prov då tvagningsrummet på sjukhuset drogs tillbaka. Här har lokala politiker tagit (eller inte tagit) beslut som försämrat relationen till en stor grupp medborgare och bidragit till olust, oro och förbittring.

Plats för förhandling

De muslimska begravningskvarteren kan alltså förstås som platser där svenska muslimer både kan ge uttryck för och bekräfta sin muslimska identitet samtidigt som de genom gravarna förankrar såväl släkt som religion i landet, men de kan också vara platser för friktion och förhandling. Detta är något som inte i samma utsträckning givits uppmärksamhet i den internationella forskningslitteraturen.

Att promenera genom ett muslimskt gravkvarter i Sverige är samtidigt att befinna sig mitt i den mångfald som islam kan uppvisa i landet. Gravstenarna, med deras olika språk och utformning, vittnar inte bara om en stor kulturell och språklig mångfald utan även om att muslimer i Sverige har olika sätt att förhålla sig till sin religion. Eva Reimers uppmärksammade något liknande när hon valde att dela in gravarna på en kyrkogård i Göteborg utifrån de som ger uttryck för en *gränsupprätthållande praktik*, de som ger uttryck för en *gränsreducerande praktik* samt de som ger uttryck för en *gränsöverskridande praktik*.⁸⁹ Alltså gravar som markerar olikhet gentemot majoritetssamhällets begravningskick, de som närmar sig majoritetskulturen, och de som anammar centrala inslag i majoritetskulturens seder och traditioner.

Att muslimer utvecklade särskiljande begravningskick redan tidigt i islams historia diskuterades i inledningen. Bara det faktum att gravarna är vända i en annan riktning än majoriteten av gravarna på begravningsplatserna i Sverige kan då förstås som sådan gränsuppehållande praktik. Det kan också text på arabiska eller avsaknaden av gravsten eller tydliga gravmarkörer göra. Men bruket av en sten ur standardsortimentet kan förstås som ett uttryck för vad Reimers kallar en gränsreducerande praktik – olikheten mellan de muslimska gravarna och de kristna majoritetsgravarna blir mindre. I denna skrift har vi också sett flera exempel på vad som kan kallas gränsöverskridande praktiker där en sammansmältning av olika gravskick och praktiker kan noteras. På en gravsten på Skogskyrkogården kan man exempelvis läsa ett citat ur psalm 249, ”Blott en dag” (se ill. 11), och det visar sig vara mycket vanligt att pynta gravar med exempelvis vita duvor och keruber på ett sätt som sannolikt ska förstås som influerat av majoritetskulturens gravskick.

Men sådana olika gränsrelaterade gravskick är inte bara relevanta för att analysera rela-

Ill 11. Gravsten med psalm 249. Skogskyrkogården. Foto Simon Sorgenfrei

89. Reimers 1999.

tionen mellan majoritet och minoritet, utan även för att identifiera och analysera olikhet och förhandlingar inom den muslimska minoriteten. Islam och muslimer har etablerat sig i Sverige genom migration och det har medfört att muslimer med rötter i en rad olika kulturella och religiösa kontexter lever i Sverige idag. Muslimska bruk från Afghanistan och Somalia, Iran och Indonesien finns representerade, liksom traditionsorienterade såväl som sekulariserade muslimer. Allt detta är synligt på begravningsplatserna och i samtal med imamer och vanliga muslimer är det tydligt att det finns många olika åsikter om vad som är korrekt gravskick. Så sett blir gravplatserna inte bara arenor för en minoritets kollektiva identitetsskapande utan också skådeplatser för inomislamisk mångfald och förhandling.

Ett av de mest intressanta fynden i arbetet med denna text har kanske den roll allhelgonahelgen tycks spela för svenska muslimer. Personal på kyrkogårdarna berättar att många muslimer har satt i tradition att besöka gravarna under allhelgona, för att tända ljus och kontempera vid sina döda anhörigas viloplats. Så var också fallet under ett besök på Strandkyrkogården i Stockholm under allhelgonahelgen 2020.

Kanske är den ursprungligen katolska högtiden kring allhelgona inte bara en av de största högtiderna för svenska muslimer, utan en av de högtider som förenar flest svenskar – oavsett religion eller icke-religion.

Kommun-, entreprenör och förvaltningsperspektiv

Vad har då allt detta för betydelse för personer som arbetar inom kommunen, kyrkogårdsförvaltningen, kyrkan eller på en begravningsbyrå? En viktig lärdom, inte minst i relation till berättelserna om bristen på, eller oviljan att tillhandahålla, gravplatser i Skåne liksom situationen kring tvagningsrummet i Umeå är naturligtvis att sådana situationer skapar både frustration och alienation hos de minoritetsgrupper som drabbas. Döden är ett känsligt ärende som redan i sig är kringgårdat av ångest och existentiell kris. Att själv vara orolig för att man inte kommer att få en god behandling efter döden, eller att inte ha möjligheten att ge en död anhörig en värdig begravning i enlighet med tradition eller individuella förväntningar upplevs som en kränkning och kan bidra till att försämma relationen mellan majoritetssamhället och religiösa eller etniska minoriteter.

Skriften syftar också till att fungera som en orientering kring muslimska begravnings- skick för exempelvis begravningsentreprenörer och personal vid kyrkogårdsförvaltningen. Inledningsvis presenterades teologiska föreställningar om hur en begravning bör gå till enligt islamisk tradition. Denna kunskap är viktig att ha då många muslimer själva utgår från dessa ramar då de planerar begravningar. Samtidigt bör man vara medveten om att den individuella variationen är mycket stor och att man snarare bör hörsamma individuella önskemål än att strikt försöka följa någon sorts mall. I Sverige finns en lång tradition

av att Svenska kyrkan ska vara folklig i betydelsen öppen för alla och lyhörd i relation till församlingens önskemål. Det är inte självklart i andra religiösa traditioner att församlingsmedlemmar på samma sätt ska kunna forma religiösa bruk och ritualer efter egna önskemål. Exempelvis berättar personal på kyrkogårdsförvaltningen att de ibland kontaktats av imamer som opponerat sig mot hur vissa muslimer valt att utforma begravningar eller gravstenar och Fenix begravningsbyrå berättar om muslimer som vänder sig till dem för att få utforma en muslimsk begravning utan imam närvarande, eller där arabiska eller islamiska inslag tonats ner. Vanliga muslimer kan ha andra förväntningar på hur en begravning ska se ut än de mallar som finns eller de direktiv församlingsledare kan ge. Men materialet visar också att en del imamer är lyhörda för församlingsmedlemmarnas individuella önskemål och beredda att efterleva dessa så långt som möjligt, även om det innebär att ge avkall på eller omtolka en del av de riter och föreställningar som varit förhärskande inom islamisk teologi.

Referenser

Publicerat material

- Al-Sistani, Ali al-Husseini (u.å. a). "Rules related to a dying person » Method of performing şalât al-mayyit". *Sistani.org*, <https://www.sistani.org/english/book/48/2184/>, besökt 2020-11-12.
- Al-Sistani, Ali al-Husseini (u.å. b). "Rules related to a dying person » Recommended (mustahabb) acts of burial (dafn)". *Sistani.org*, <https://www.sistani.org/english/book/48/2187/>, besökt 2020-12-01.
- Amin, Shekar (2008). "Muslimska begravningsceremonier". *Nya Wermlands-Tidningen*, 2 februari 2008.
- Ansari, Humayun (2007). "Burying the dead: making Muslim space in Britain." *Wiley Online Library*. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.2007.00432>, besökt 2020-12-01.
- Balkan, Osman (2015). "Burial and belonging." *Studies in Ethnicity and Nationalism*, vol. 15, nr. 1, ss. 120-134.
- Begravningsförordningen (1990:1147)
- Begravningslagen (1990:1144)
- Campo, Juan Eduardo (2006). "Muslim Ways of Death: Between the Prescribed and the Performed." Garces-Foley, Kathleen (red.) *Death and Religion in a Changing World*. New York: M. E. Sharp, ss. 147-177.
- Chaib Yassine (2000). *L'émigré et la mort: la mort musulmane en France*. Aix-en-Provence: Edisud.
- Enqvist, Victoria (1994). "Nämnden bör ändra beslutet!. Civilminstern stöder änkan som själv begravde". *Expressen*, 17 juli 1994.
- Folkhälsomyndigheten (2020). "Rekommendationer för hantering av avliden med bekräftad covid-19", <https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/4a38594abfec482c9b2b7fbedab7f9e3/omhandertagande.pdf>, besökt 2020-10-20.
- Frank, Abdolwadud (2019). "Viktiga Lektioner For Alla Muslimer del 14 - Dödsbädden och Begravning". *Islam.nu*, <https://islam.nu/forelasningar/viktiga-lektioner-for-alla-muslimer-del-14-dodsbad-den-och-begravning/>, besökt 2020-10-28.
- Grönwall, Eva; Skog, Sofia & Årbrandt Johansson, Eva (red.) (2020). *Om begravning*. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.
- Halevi, Leor (2007). *Muhammed's Grave: Death Rites and the Making of Islamic Society*. New York: Columbia University Press.
- HGB Stories, nr. 1, 2020, https://issuu.com/helsingborgg/docs/hbgstories_issue_01/24?ff, besökt 2020-10-21
- Hirji, Sukaina; Hirji, Arifali & Lakasing, Edin (2020). "The Impact of Covid-19 on Islamic Burial Rites", <https://www.gmjjournal.co.uk/the-impact-of-covid-19-on-islamic-burial-rites>, besökt 2020-10-20.
- Ho, Engseong (2006). *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean*. University of California Press.
- Hunter, Alisdair (2016). "Deathscapes in diaspora: Contesting space and negotiating home in contexts of post-migration diversity", *Social & cultural geography*, vol. 17, nr. 2, ss. 247-261.
- Jonker, Gerdien (1996). "The knife's edge: Muslim burial in the diaspora." *Mortality*, vol. 1, nr. 1, pp. 27-43.
- Koranens budskap: med kommentarer och noter.* (2002). Stockholm: Proprius.

- Larsson, Göran & Sander, Åke (2007). *Islam and Muslims in Sweden. Integration or Fragmentation. A Contextual Study*. Berlin: Lit.
- Lindqvist, Maria (kommande). *Promised Soils. Senses of Place among Yezidis in Dalarna and Sheikhan*. Södertörns högskola: Lic. Uppsats.
- N. N. (1978). "Muslimen äntligen begravd." *Sydsvenska Dagbladet*, 5 augusti 1978.
- När livet tar slut. Död och begravning i islam* (2019). Alscandinavia Culture and Dialogue.
- Olsson, Susanne (2019). *Contemporary puritan Salafism: a Swedish case study*. Sheffield: Equinox.
- PEW (2017). *Europe's Growing Muslim Population. Muslims are projected to increase as a share of Europe's population – even with no future migration*. Tillgänglig online: <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>, besökt 2020-12-01.
- Reimers, Eva (1999). "Death and identity: Graves and funerals as cultural communication." *Mortality*, vol. 4, nr. 2, ss. 147-166.
- Sorgenfrei, Simon (2016). *Sufism i Sverige: en lägesrapport från Stockholm, Göteborg och Malmö*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Sorgenfrei, Simon (2018). *Islam i Sverige: de första 1300 åren*. Bromma: Myndigheten för stöd till trossamfund.
- Sorgenfrei, Simon (2020a). "Establishing Islam in Sweden: The First Tatar Community and Muslim Congregation and Their Sources." *Studia Orientalia Electronica*, vol. 8, nr. 2, ss. 82-95.
- Sorgenfrei, Simon (2020b). "Didar Samaletdin: Möjlig och omöjlig chef för Sveriges muslimer."
- Sorgenfrei, Simon & Thurfjell, David (red.). *Kvinnligt religiöst ledarskap: En vänbok till Gunilla Gunner*. Huddinge: Södertörns högskola, ss. 83-98.
- SR (2018). "Didar och de första muslimerna i Sverige." *Tendens*, 1 oktober 2018.
- Tagesson, Pelle (1994). "Hon hade inte råd att betala begravningsavgiften." *Expressen*, 16 juli 1994.
- Willander, Erika & Stockman, Max (2020). *Ett mångreligiöst Sverige i förändring*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund.

Oppublicerat material

- Besök på Räcksta begravningsplats, 1 oktober 2020.
- Besök på Strandkyrkogården, 1 november 2020.
- Besök på Östra kyrkogården Malmö, 16 oktober 2020.
- Inlägg på muslimskt onlineforum, läst den 25 september 2020.
- Intervju med Aamila, 1 november 2020.
- Intervju med Ahmad Muhanna, 10 mars 2020.
- Intervju med Annika Ahl, 24 september 2020.
- Intervju med Claes Östberg, 16 oktober 2020.
- Intervju med Elinor Kiby, 24 september 2020.
- Intervju med Erik, 21 november 2020.
- Intervju med Esmine Nukic, 24 oktober 2020.
- Intervju med kommunalanställd i Umeå, 10 mars 2020.
- Intervju med Mahmoud Khalfi, 27 augusti 2020.
- Intervju med Malte Sahlgren 26 oktober 2020.
- Intervju med Mustafa Setkic, 4 november 2020.

Intervju med personal från kyrkogårdsförvaltningen, 1 oktober 2020.

Intervju med Peter Olofsson, 13 mars 2020.

Intervju med Roland Vishkurti, 15 oktober 2020.

Intervju med Thomas Wennström, 10 mars 2020.

Intervju med Ulf Widmark, 4 november 2020.

Intervju med Zarif Alievski, 26 oktober 2020.

Mejl från Louise Wetterlund, 21 oktober 2020.

Mejl från Louise Wetterlund, 30 oktober 2020.

Mejl från Thomas Wennström, 21 oktober 2020

Uppgift från Abdullah as-Sueidi, 27 oktober 2020.

Uppgift från shiitisk församlingsledare, 29 november 2020.

Bildförteckning

- III. 1, sid. 5. Gravar, Ruds kyrkogård i Karlstad. Foto: Simon Sorgenfrei.
- III. 2, sid. 8. Gravar, Skogskyrkogårdens muslimska kvarter. Foto: Simon Sorgenfrei.
- III. 3, sid. 13. Foldern När livet tar slut. Död och begravning enligt islam som delas ut bland annat i moskén på Södermalm i Stockholm.
- III. 4, sid. 15. Koranläsning vid begravning. Foto: Shutterstock
- III. 5, sid. 27. Ur Nya Wermlands-Tidningen, 2 februari 2008.
- III. 6, sid. 21. Muslimska gravar med arabisk text. Foto: Wikipedia commons.
- III. 7, sid. 23. Strandkyrkogården i Stockholm, allhelgonadagen. Foto: Simon Sorgenfrei.
- III. 8, sid. 30. Tvagningsrummet samt imam Roland Vishkurti, Islamic Center i Malmö.
Foto: Simon Sorgenfrei.
- III. 9, sid. 32. Sydsvenska Dagbladet, 5 augusti 1978.
- III. 10. Gravar på Östra kyrkogården i Malmö, Skogskyrkogården i Stockholm och Ruds kyrkogård i Karlstad. Foto: Simon Sorgenfrei.
- III. 11, sid. 40. Gravsten med psalm 249. Skogskyrkogården. Foto Simon Sorgenfrei

Muslimska begravnings seder och begravningsceremonier

Simon Sorgenfrei

Den här skriften beskriver muslimska begravningsskick i Sverige och diskuterar den mångfald som finns inom muslimska begravningspraktiker. Publikationen är framtagen av forskaren religionsvetaren Simon Sorgenfrei (Södertörns högskola) för Myndigheten för stöd till trossamfund (SST) och syftar huvudsakligen till att fungera som en orientering för dem som på olika sätt kommer i kontakt med med begravningsfrågor inom kommuner och regioner, inom muslimska församlingar, svenska kyrkan och kyrkogårdsförvaltningen eller som begravningsentreprenörer.

Box 14038 • 167 14 Bromma
info@myndighetensst.se • www.myndighetensst.se
ISBN: 978-91-983453-6-0

